

SZABÓ MÁTÉ

Engedetlenség és kritika.

**Az ombudsmani intézmény és az „emberi jogok kelet-európai forradalmának”
szellemisége**

A korlátok megakadályozzák a szabad átjárást, az eszmecserét és a javak cseréjét. A határok átengedik a kapcsolatok építőit, lehetőséget adnak az anyagi és a szellemi javak szabad áramlására. Ma Európában és Magyarországon már lépeülőben vannak a határok, de még mindig erősek a korlátok az emberi jogok központi értékének és keretének az emberi méltóság értékének érvényesülése előtt.

Mi ezek további leépítésén munkálkodunk!

Prof. Dr. Szabó Máté

az állampolgári jogok
országgyűlési biztosa

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosai Magyarországon és másutt egyaránt az állampolgári jogok kultúrájának védelmét és kialakítását, továbbfejlesztését célozzák tevékenységükkel. Mi mást akar a Mahátmá Gandhi, Martin Luther King és az amerikai Henry David Thoreau után az 1989-es erőszakmentes forradalmakban állampolgári engedetlenséggel élő állampolgár? Első pillantásra talán furcsának tűnik a kérdésfeltevés; mi köti össze a közjogi méltóságot betöltő államjogi szerepet az alkotmányos jogok védelme és teljessége érdekében szabályt szegő polgárokkal? Hová vezet ez az összehasonlítás? Úgy gondolom, hogy éppenséggel ahhoz, hogy jobban megismerjük mindkét szerepkörnek a jogállam megfelelő funkcionálásában betöltött szerepét, az állampolgári jogok kultúrájának védelmében (reaktív szerepkör) és továbbfejlesztésében (proaktív szerepkör).

Az állampolgári engedetlenség és az állampolgári jogok országgyűlési biztosai (ombudsmanok)

Mindkét szerep, az engedetlenkedő és az ombudsman egyaránt sajátos, a szubjektív látásmód mellőzhetetlenségével, és a tévedés kockázatával járó alkotmány- és alapjog-értelmezéssel jár. Thomas Paine az amerikai és a francia forradalomban résztvevő gondolkodó és közéleti személyiség az „*Ember jogai*” című híres munkájában úgy jellemezte az emberi jogokat sajátos brit élményvilága alapján, mint olyan fényt, melynek forrását a sűrű köd miatt nem lehet látni, és csak a felhők/köd által megszűrve, szürkén megtörve jut el hozzánk. Hogy pontosan milyen a „Forrás” azt mindenki számára egyforma megjelenéssel nem láthatjuk, csak értelmezések sokaságán keresztül (Thomas Paine: *Az ember jogai*.) Az ember jogaival kapcsolatosan tehát kivétel nélkül mindenkin rajta van különböző vastagságú kelmékből a „tudatlanság fátyla”(John Rawls kanadai filozófus kifejezése.) az a sajátos szempont, amely eltérő módon és mértékben engedi átlátni az adott szituációban az alkotmány és az emberi jogok üzenetét. Az engedetlenkedő és az ombudsman közös vonása, hogy olyan dramatikus értelmezéssel rendelkeznek, amely beavatkozást ír elő számukra a szerintük az alkotmányt és az emberi jogokat sértő helyzet, állapot, folyamat ellenében, a szerintük „jogos” helyzet kialakítása érdekében. Kiindulópontjuk, világlátásuk hasonló, egyfajta „krízis”, válság, amelyben a katarzishoz vezető cselekvésre van szükség.

Nagyon nagy különbség azonban, hogy az engedetlenkedő főszabályként amatőr, az ombudsman pedig profi. Az ombudsman profizmusát a megválasztás szabályai írják elő (jogi végzettség, politikai függetlenség, speciális teljesítmények), míg állampolgári engedetlenséget bármely állampolgár, sőt az emberi jogok érdekében bárhol bárki-akár hontalan- is elkövethet, bármiféle professzionális szerepkritérium nélkül. Az amatőr ad hoc védi és fejleszti az alkotmányt, egy bizonyos fókuszpontban aktivizálódik, ami lehet rendszeres, és ez a fél-profi, félig hivatásos jogvédők kisebbsége, a többség azonban esetileg elkötelezett állampolgárokból áll a civil jogvédelemben. Az ombudsman (Európában) az alkotmányjogban meghatározott időtartam alatt, ami nálunk hat év, szerepkörét hivatásszerűen látja el hatáskörének keretein belül. Ebben munkatársak, szervezetek, intézmények segítik. Ő maga az emberi – és alkotmányjogi intézményvédelem egyik intézménye, sajátos hivatali szervezeti struktúrában megszervezett hivatásos segítőkkel. Ezzel szemben az állampolgári engedetlenség nem hatáskör, hanem önként felvállalt elkötelezettség, amely belső „elhivatottság” alapján, a meggyőződésen alapuló személyes, esetleg csoportos döntés eredménye. Az állampolgári engedetlenkedő „önjelölt”, az ombudsmant jelölik (nálunk a köztársasági elnök) és szabályozott rendben választják (nálunk az egykamarás országgyűlés teljes kétharmadának támogatásával).

John Rawls modellje

Amit az engedetlenkedők tesznek avagy nem tesznek, azaz tevőlegesen avagy tartózkodással sértik meg a jogszabályt az alkotmányos jogsérelemre való figyelemkeltés érdekében, az jogellenes és a cselekvés tartalma autonómon kialakított egyéni avagy kollektív stratégiát követ. Az ombudsmanok hatáskörét és eszköztárát alkotmány és törvények írják körül és elő(nálunk az alkotmányos vizsgálókat vizsgálja, jelentést készít róla, kezdeményezések jogilag körülírt eszköztárát alkalmazhatja) az engedetlenkedő tevékenységével kapcsolatosan csak általános, szokásszerű elvek állnak rendelkezésre. Ezek jogilag nem szabályozottak, hiszen szabályozhatatlanok-hogyan írja körül a jog azt a szituációt, amikor szubjektív meggyőződés alapján lehet megsérteni? (Ez csak az alkotmányos rend fenntartása érdekében gyakorolható ellenállás jogánál lehetséges!)

Melyek ezek az általános elvek ismét John Rawls globálisan hatásos elmélete alapján:

- Súlyos alkotmányos jogsérelem orvoslására irányul.
- Az alkotmányos jogsérelem súlyosabb, mint az elkövetett jogsértés (arányosság)
- A rendelkezésre álló jogorvoslatok kimerítése (nincs más felsőbb fórum).
- A nyilvánosság, azaz transzparens és dokumentált(jegyzőkönyv, video, média) végrehajtás(elkülöníti a titkos, fedett terror- és bűncselekménytől, még akkor is ha ugyanaz a motívumuk, ugyanarra probléma a gyökerük).
- Az erőszakmentesség a cselekmény során (tartalmát eltérően értelmezik, de ez a terrorizmussal szembeni egyik fontos elhatárolás).
- Az önkéntes alávetés az állam büntetőhatalmának, a szankciók elfogadása(a másik fontos különbség a terrorizmussal és a „morális bűnözéssel” - Robin Hood-kultúra, önkéntes igazságszolgáltatás - szemben).

Persze a fenti, az állampolgári engedetlenség elméletében központi alapelvek vitatottak, és nem minden gondolkodó, illetve engedetlenkedő fogadja el, és osztja ezeket, illetve valósítja meg tevékenységében. Azonban ha ezekkel hasonlítjuk össze az ombudsmani tevékenységet, a következő eredményekre jutunk:

- Nem csupán súlyos, hanem a hatáskörbe tartozó bármely alkotmányos visszássággal foglalkozik, sőt Magyarországon és sok más európai államban az adminisztráció működésének a polgár érdekeit sértő visszásságaival is, tehát tágabb körű..
- Az arányosság csupán absztraktan, az általános alkotmányos alapelv szintjén értelmezhető, a mindenkori konkrét problémák összefüggésrendszerében.
- A jogorvoslatok kimerítése a mi jogunkban az ombudsman eljárásának szükséges, ám nem elégséges feltétele.
- Nincsen előírva, de nemzetközi ombudsmankultúra szerint „legfőbb fegyvere a nyilvánosság” hiszen anélkül tevékenysége csak hatóságokkal, szervezetekkel való kommunikáció, amely nem lép be az állampolgárok és a közéleti szereplők tudatába. Szankciók híján „naming is shaming” a nemzetközi ombudsmani tolvajnyelv szerint, azaz „megnevezni és megszégyeníteni” a jogsértőt csak a nyilvánosságban lehet.

- Az erőszakmentesség nyilvánvaló, de az alapvető elválasztó elem az engedetlenkedő egzempláris, „példás” jogsértésével szemben a jogállami keretek teljes és maradéktalan betartása, a hatáskör korlátainak „csipegetése” azonban véleményem szerint megengedett bizonyos mértékig.
- Az ombudsmanokkal szemben a hivatalos szankciók ritkák, nálunk a képviselőket megillető mentelmi jogot élveznek. Ombudsman felelősségre vonására még nem volt példa Magyarországon, sem saját hatáskörével sem más szabályok megsértésével kapcsolatosan. Más kérdés, hogy informális szankciók és formális politikai és gazdasági nyomásgyakorlás tetten érhetőek, bár bizonyításuk nem könnyű, mind ombudsmanokkal, mind pedig munkatársaikkal kapcsolatosan.

Mint láthattuk, a hasonlóságok és a különbségek egész tárházával gazdagít minket ez az összevetés. De ne vesszünk el a részletekben, hanem kérdezzünk rá az Egész értelmére. Mi végre? Kinek az érdeke? Mit szolgál? A válasz a közösséget erősíti meg véleményem szerint; az állampolgárok jogait és szabadságát, az alkotmányosság és az emberi jogok érvényesülését szolgálja minkét szerepkör gyakorlása. Míg ebben a folyamatban az ombudsman olyan jogállami intézmény, amely az állampolgári elkötelezettség és kultúra bizonyos elemeit viszi be a jogállam gépezetébe, az állampolgári engedetlenség a civil társadalom és az állampolgári kultúra olyan kivételes eleme, amely az emberi jogok, az alkotmányosság és a jogállamiság érdekében magas elkötelezettséggel, szubjektív alapon elkövetett jogsértést jelent a nyilvánosság és rajta keresztül a jogállam korrekációs mechanizmusainak megindítására. Az ombudsman a jogállam rendszeresen használt „gyógyírja”, az állampolgári engedetlenség a krízis, a betegség időszakának lehet a mentőkötele, mesterséges lélegeztetése - de nem orvosi rendelvényre. Az ombudsmannak rendelkeznie kell az orvosi képesítéssel, és van receptkönyve, míg az állampolgári engedetlenkedő a spontán segítségnyújtást végzi akkor, mikor szerinte fennáll az életveszély, és legfeljebb elsősegélynyújtó tanfolyamon vett részt. Persze vannak orvosok, végzett, hivatásukat gyakorló jogászok, akik megszervezik, irányítják az elsősegélyt, - ők a civil jogvédők.

Demokrácia és diktatúra

Ugyancsak a közösséget erősíti az az állami-politikai feltételrendszer, amely mindkét tevékenység alapfeltétele. Ismert Gandhi híres levele az európai zsidókhoz, amelyben azt javasolta nekik, hogy használják fel az állampolgári engedetlenség erőszakmentes, civil eszköztárát a Harmadik Birodalom elnyomásával és népiirtásával szemben. Sokan véljük, hogy a nagy gondolkodó és stratégia tévedett-bár nála az engedetlenség az ellenállásba is átmehet - hiszen a polgári engedetlenségre ott van lehetőség, ahol érvényesülnek az emberi jogok, van alkotmányos kultúra, létezik az állampolgár autonóm szférája. A diktatúrákban ezek nincsenek jelen, és csak alattvalók vannak, akik szemben állnak az elnyomással. Gandhi koncepciójának kialakítását és megvalósítását tulajdonképpen az a sajátos helyzet tette lehetővé, hogy brit gyarmatokon tevékenykedett. Míg Nagy-Britannia a jogállamiság és az emberi jogok vezető államai közé tartozott a brit szigetek területén, addig gyarmatain eltérő mértékben, de korlátozta ezek érvényesülését. Ily módon sajátos ellentmondás alakulhatott ki, Gandhi és követői hivatkozhattak a brit jogállamiságra, és britek jogaira annak kolonialista sérelmeivel, és a gyarmati uralom elnyomatásával szemben. Az állampolgári engedetlenség és az ombudsmani tevékenység ugyanis egyaránt csak a jogállam feltételrendszerén belül érvényesülhetnek.

Bár a nemzetközi gyakorlatban találkozhatunk olyan demokratizálódó autoriter rendszerekkel, amelyek az ombudsmani intézményt a kibontakozás érdekében, avagy a nemzetközi, demokratikus elvárások érdekében nemzetközi nyomásra hozzák létre, pl. Lengyelország 1988, avagy a mai Törökország, Üzbegisztán, Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország stb. Itt is fontos szerepe lehet az intézménynek a demokratizálódás folyamatában, de önmagában nem áll meg. Példaként említhetjük Grúziát, Örményországot, Azerbajdzsánt ahol a tömeges polgári engedetlenségi mozgalmakat erőszakkal leverték, terrorizmusnak, lázadásnak bélyegezve azokat, de az ombudsmani intézmény úgy-ahogy működik, bár kénytelen akceptálni az autoriter környezet realitását. Polgári engedetlenség pedig nem értelmezhető ott, ahol a demokrácia érdekében az ellenzéki mozgalmaknak az ellenálláshoz, az engedetlenség teljes spektrumának, nem csupán a „polgárinak” a felhasználásához kell nyúlniuk.

Az állampolgári engedetlenség ugyanis szorosan kötődik az állam és polgára között fennálló alapjogi –jogállami, a nemzetközi elvárásoknak megfelelő viszonyrendszer

létezéséhez. Csak úgy beszélhetünk állampolgári engedetlenségről, ha a polgár megteheti, hogy részlegesen engedetlenkedjék és ne a rendszer egésze ellen (ez utóbbi már az ellenállás), éppen az alapjogok teljességének érvényesülésének érdekében, és nem állítják ezért falhoz, hanem lehetősége van a tisztességes eljárásra, a fellebbezésre, fordulhat a nyilvánossághoz jogsértésének szerinte legitim és legális indokait előadva, és van érvényességi igénye arra, hogy racionális és szabad jogi-politikai diskurzusban álláspontja érdekében mozgósíthatja a közvéleményt, melynek alakulása demokratikusan befolyásolhatja az alapul fekvő probléma újraszabályozását. Határesetek persze lehetségesek, gondoljunk pl. a vietnami háború ellen tiltakozó amerikai katonákra, akiknek megmenekítését nemzetközi szolidaritási hálózatok segítették Svédországba és hosszú idő után részesültek amnesztiában. (Az iraki háború miatt ma néhány zsoldos is pl. az NSZK-ba menekült, ahol emberi jogi szervezetek képviselik ügyüket.) Előttünk van tehát ebben az ügyben a világ egyik, ha nem „a” vezető demokráciája, az emberi jogok elkötelezett érvényesítője, amelyben a militarizmus és a népirtás ellen tiltakozó egyenruhás polgárok nem élhettek az engedetlenség eszközeivel, hanem a globális civil társadalom segítségével nyertek menedékjogot semleges illetve más politikát képviselő állam/okban. Tehát a polgári engedetlenség egyik szülőhelyén, ahol épp az USA 19. századi hódító háborúja ellen fellépő Thoreau, a hódító mexikói háború ellen az adófizetés megtagadásával tiltakozó gondolkodó nyomán oly széles a polgári engedetlenség kultúrája, a 20. század egyik legvéresebb háborúja elleni a hadseregen belüli tiltakozást már nem tolerálta a jogállami kultúra, és ma sem teszi ezt.

Az állampolgári engedetlenség szerepkörének gyakorlásához, és az „ombudsmankodáshoz” egyaránt szükség van a jogállamot jellemző kreatív ellentmondásra a legalitás és a legitimitás között. A jogállam normarendszere és a normák transzparenciája, koherenciája, nemzetközi és a belső jog tekintetében definiálja, hogy mi az ami kívül van a legalitáson, avagy a határain elhelyezkedő, vitatható ún. „borderline” eset. A jog belső világosságán és összefüggésrendszerén túli szempont a legitimitásé, azaz hogy az adott jogi normát, jogviszonyt, eljárást, esetet a jogállami és emberi jogi kultúra egyetemes és kultúraspecifikus normái szerint elfogadhatónak, érvényesnek és támogathatónak tekintjük-e. A jog nem ellentmondásmentes kristályszerkezet, bár azzá kíván válni vezérelvei szerint. „*A törvény szövődéke mindig felfeslik valahol*” - fogalmazta meg szépen József Attila (József Attila. Eszmélet in: Összes versei. Szépirodalmi kiadó.

Budapest.1967.296.o.). Nincs olyan kabát, ami egyszer el ne kopna és ki ne szakadna a legjobb gondozás mellett is. Ezért van szükség többek között a jogállam sok ellenőrző „szabás-varrás technikájára” az ombudsmannal együtt a 21. század demokráciáiban.

Legalitás és legitimitás

A legalitás szempontján túlmenően ott áll azonban a legitimitás problémája, és viszony a legalitáshoz, amely mindkét, az engedetlenségi és az ombudsmani tevékenység közös alapjai közé tartozik . Hiszen az engedetlenkedés és az ombudmankodás egyaránt a nagyobb, illetve az utóbbi esetben a kisebb alkotmányos visszásságok ellen irányul, az alkotmány és a törvények szellemének megfelelő állapotok érdekében, és mint ilyen, a legitimitás szempontjait képviseli a legalitással szemben, tehát a törvény szellemét a betűjével szemben. No meg a kabát a fejlődés és a növekedés során kicsinek, szűknek bizonyul, és a társadalmi-kulturális változások új legitimitás koncepciókat szülnek, míg a legalitás világa-pláne az alkotmányé meg a kétharmados törvényeké nálunk változatlan marad. Ilyenkor mind a polgári engedetlenség, mind az ombudsman felléphet a legalitás kritizálójaként, az alternatív legitimitás-elképzelések talaján. Ugyancsak egyre gyakoribb ellentmondásra vezet a legalitás és a legitimitás viszonyában a regionális integráció, az EU joga , és a belső jog közötti ellentmondás. Gyakorlatunkból ismert annak a forgalmazónak az eset, aki bírságát szabadságvesztésként részletekben tölti, mivel az EU előírásainak megfelelően a moped-járműveket rendszám híján forgalmazza, míg a magyar jog mást ír elő. Thoreau is annak idején azért került a dutyiba, mert nem fizette meg az óvadékot, mígnem nagynénje kiváltotta, ám ez már nem szakította meg az állampolgári engedetlenségi filozófia kidolgozásának folyamatát. Valaki az EU jogát, avagy a strasbourgi estejogot tekinti legitimnek, és felveszi a vörös csillagot, amelyet a hazai jog továbbra is tilt; és ezáltal megsérti a nemzetállam jogát. Az ombudsmankodás persze jócskán kiterjed a legalitás ellentmondásaira, és a jogérvényesítés hatósági és közszolgáltatói folyamataira Magyarországon és másutt is. Állampolgári engedetlenség azonban nem értelmezhető a szűkebben vett jogi ellentmondásosság , avagy adminisztratív túlkapás és hanyagság orvoslására, avagy a közszolgáltatókkal szemben . Így pl. nem volt állampolgári engedetlenségi felhívás, bár annak mondta magát, hogy az egyetemi hallgatók nem fizessék a tandíjat, avagy a TV előfizetők annak díját, amikor nem

értettek egyet a felsőoktatás avagy a média aktuális politikájával és realitásaival. És nem volt polgári engedetlenség az 1990-es taxisblokádnak sem, mert hiányzott az alapvető jogok és az alkotmányosság sérelmének eleme, és nem volt értelmezhető az arányosság a jogellenes cselekmények és az üzemanyag - áremelés között.

Ugyancsak a polgári engedetlenkedés és az ombudsmankodás közösségét alkotja a két tevékenység szankció-hiányos jellege. Az engedetlenkedő tevékenysége akadályozhat valamilyen folyamatot, de nincsen rá jogilag halasztó hatálya. Azután, ha a jog megváltozik, akkor a korábbi illegális tiltakozás megítélése megváltozhat, jogszerűre. Hasonlóan az ombudsman kritikája, ajánlásai, kezdeményezései nem rendelkeznek kötelező erővel. (Bizonyos tematikus ombudsmanok, pl. nálunk az adatvédelmi és a zöld biztosok kötelező hatósági döntéseket hozhatnak- de ez a hatósági profilnak az ombudsmanival való , véleményem szerint szerves párosítását mutatja.) Mindkét tevékenység ezért is nagymértékben rászorul a habermasi értelemben vett kritikai nyilvánosságra, és annak mediatizált formáira is, hiszen a polgárok csak így módon szerezhetnek tudomást az ő alapvető jogaikat érintő engedetlenkedésről illetve ombudsmani tevékenységről. A média hadilábon áll a kritikai nyilvánossággal, ezért azután a mai engedetlenkedők erősen építenek a posztmodern mobil kommunikációs technológiák által biztosított ellen nyilvánosságra, illetve az ombudsmanok hazai és nemzetközi kommunikációs hálózatokat építenek fel, média-stratégiát építenek ki, megszólítják a polgárokat a döntéshozókat és a kritikai társadalomtudományokat. A civil jogvédelem és annak nyilvánossága mind az engedetlenkedők, mind az ombudsmanok, mind a kvázi-intézményes civil jogvédő szervezetek szócsöve (pl. az „Acta Humana „ és a „Fundamentum” folyóiratok Magyarországon.

Állam és civil társadalom

Az azonosság és a közösség azonban nem feledtetheti, hogyha az államot és a civil társadalmat Hegel módján vertikálisan értelmezzük, akkor az ombudsmani intézmény és az engedetlenség egyaránt az állam és a civil társadalom közötti közvetítő szférában helyezkednek el. Azonban az ombudsman közelebb áll a „felső” pólushoz, az alkotmány, a jogrend, a jogérvényesítés bürokratikus területeihez. Bár Hegel nem ismeri el őket, de az engedetlenkedők pedig az ő logikájával szemben „alulról” szólítják meg az

alkotmányosságot, és a jogrendet, és kívánják megváltoztatni azt. Bár az, hogy mi van Hegelnél igazából, nehezen megválaszolható a sokféle utólagos, konzervatív és forradalmi-pl. Marx és Marcuse - értelmezőkkel és a különböző a szöveg radikális és konzervatív fordulataival együtt. Hegel szerint „Minden népnek.. olyan alkotmány a van, amely neki megfelelő és neki való”(Hegel, Jogfilozófia, Budapest: Akadémiai.1971.298.o.) tehát a civil társadalom felléphet közvetlenül is annak megváltoztatására-hangzik az aktivista, ez pedig nem lehetséges –mondja a konzervatív Hegel-értelmezés.

Az ombudsman és az engedetlenkedő egyaránt a természetjogot, az univerzális emberi jogi normákat képviselik az állam pozitív jogával és adminisztratív realitásaival szemben, de más szerepkörben eltérő adminisztratív-jogi feltételrendszerben működnek. Erre utal a felelősség eltérő alakzata is. Az ombudsman felelősségre vonása az általános szabályokon túli magas anyagi és eljárásjogi küszöbök betartásával lehetséges, hiszen ő az intézményesített polgári alkotmányos kritika funkcióját gyakorolva és többletvédelemre van szükség a kritizált hatóságokkal és hatalmasságokkal szemben. Ezzel szemben a polgári engedetlenkedő éppenséggel azért a plusz avagy kiegészítő megítélésért küzd, hogy köztörvényes, avagy szabálysértési felelőssége ne a szokott jogi keretek között érvényesüljön, és mentesüljön azért alóla, mert súlyosabb alkotmányos visszáságra hívja fel vele a figyelmet. Pl. az ülősztrájkos blokád résztvevője szabályt sért az élethez való jog érdekében a nukleáris hulladék szállításával szemben, avagy a radikális állatvédők megsértik a tulajdonhoz való jogot, amikor kieresztik , „felszabadítják” a kísérleti patkányokat avagy nyulakat az ő életük védelmében. Az állampolgári engedetlenkedőnek tehát igen magas elkötelezettséggel és ún „civil kurázsival” kell rendelkeznie, hogy vállalja azt a küzdelmet, amelynek révén megkísérli tevőleges és nyilvános felelősségvállalással bebizonyítani, hogy adott normák és jogviszonyok ellenkeznek az emberi jogok és az alkotmányos demokrácia alapnormáival. Ha téved, ül és /vagy fizet, és sokszor egész életén át tartó stigmatizációval, avagy egzisztenciájának fenyegetésével kell számot vetnie. Az ombudsman elé bársonyszőnyeget terít az alkotmányos demokrácia, védett pozícióból kritizálhatja az alkotmányos és adminisztratív visszáságokat, felelősségre vonása ritka eset. Azonban a szőnyeg széle világosan jogilag jelzett, nálunk pl. nem folytathat politikai tevékenységet, amely elsődlegesen a nem részrehajló, politikailag neutrális kritikában kell, hogy megtestesüljön. Azonban bírálhatja a az érvényes alkotmányos és jogi normákat és gyakorlatukat, vizsgálhat, leleplezhet, iratokba tekinthet, nyilvánosságra hozhatja azok

tartalmát. Nem kell a tudatos és önkéntes jogsértés buktatóit magára venni, kényelmes pozícióból dolgozhat az alkotmányos és jogfejlődés továbbfejlesztése érdekében.

A cél ebben ismét közös az elégedetlenkedővel. Egyaránt az alkotmányos jogfejlődés, az alkotmányos reform ügyét szolgálják, leszámítva, ha elfogadjuk a polgári engedetlenségnek az ellenállással, a forradalommal való közösségét valló, Gandhi nyomán kialakult koncepcióit (pl. Theodor Ebert, és sok német békemozgalmár és pacifista-anarchista gondolkodók). Úgy vélem, hogy a forradalom, az ellenállási jog és a polgári engedetlenség szerves kapcsolatrendszere csak autokratikus, nem teljesen demokratizált rendszerekben értelmezhető, és az alkotmányos demokráciákban, melyek körébe a Freedom House szerint Magyarország is beletartozik, aligha. Jogállami forradalmat 1989-ben itt ombudsman nélkül, és szórványos polgári engedetlenkedéssel –pl. nem engedélyezett tüntetések a gyülekezési törvény hatályba lépéséig, pártok a párttörvény előtt - hajtottak végre. 1996 óta működik Magyarországon az ombudsman intézménye és részese az ombudsmanok globális és európai hálózatának egyenrangúnak elismert tagként már kezdettől fogva. Állampolgári engedetlenkedésről többször esett szó, mintsem Rawls definíciós modelljének megfelelően megvalósult volna, pl. a NATO-csatlakozás ünnepeinek megzavarásával, előfordulása marginális volt a magyar demokrácia történetében. A rendszerváltásnál tehát jelen volt a polgári engedetlenség, de nem volt döntő jelentősége, mert a leköszönő elit reformkészsége, nyitása nagyon gyorsan új vagy megújuló legális kereteket teremtett. Az ombudsmani intézmény pedig a kilencvenes évek közepétől integráns része a magyar jogállami demokráciának. A civil jogvédelem és kritikai nyilvánossága a kritikus állam – és jogtudománnyal együtt az ombudsmani és az engedetlenségi kultúra elengedhetetlen feltétele a mai politikai kultúrában. Mindez támaszkodik az 1989 előtti hagyományokra, a demokratikus ellenzéki mozgalmak gondolkodásának és cselekvésének hagyományaira, amelyek átalakulva az új demokrácia fontos alkotórészét alkotják a mai demokrácia kultúrájának részeként.

Az ombudsman és az engedetlenkedők, valamint a civil jogvédők egy hajóban ülnek a jogállam realitásainak bürokratikus torzulásaival, a hazai és a nemzetközi emberi jogi sérelmekkel, a demokrácia megkérdőjelezésével szemben. Ebben a hajóban sokan elférnek, azonban különböző szerepkörök vannak, amelyek nem rendeződnek az igazi hajó szervezetéhez hasonlítható hierarchiába és nincsen felettük egy mindenható kapitány. A hajó legénysége és tisztjei így együtt próbálnak egyensúlyt teremteni a viharokkal és

örvényekkel, a zátonyokkal és az úszó jéghegyekkel szemben és biztosítani a haladási irányt egy olyan cél felé, amely Paine szép hasonlatának megfelelően olyan, mint a Szent Grál, senki se látta és érintette még meg, de tudjuk, hogy létezik valahol, az emberi jogok egymásra vonatkozó érvényesülésének harmonikus egységében, egy stabil demokráciában. Az út maga a cél, ide csak a jogszerű út vezet a demokrácia és a jogállam vizein, még akkor is ha a kritika és a megkérdőjelezés bizonyos normák, intézkedések érvényességét absztraktnan(ombudsman) avagy tevőlegesen(engedetlenség) kétségbe vonja. A polgári engedetlenkedő az ombudsman és a civil jogvédő egyszerre in- és outsiders saját hazájukban, mert a kibontakozó globális civil társadalom, az emberek közötti kozmopolita jogközösség polgárai, akik legitimitásukat, főként az autokratikus rendszerekben éppen a nemzetközi jogból és a globális civil társadalomból merítik. Az engedetlenkedő és az ombudsman folyton egyensúlyoznak a belső és a nemzetközi jog, a pozitív jog és a természetjog, a Múlt és a Jövő, a Kényszer és a Szabadság birodalmai között. Nehéz és felelősségteljes feladat, amelyet mindegyikük a maguk módján igyekeznek betölteni.

A magyar ombudsmani rendszer továbbfejlesztési lehetőségei

Az ombudsmani intézmény célja és értelme, hogy önálló és független szervezetként vizsgálja ki az állampolgári panaszokat, és zavartalanul vizsgálatokat folytasson a hatóságok és egyéb, a hatáskörébe tartozó szervezetek tevékenységével kapcsolatosan. Az ombudsmanok európai és világfórumain rendszeresen napirenden van, hogy az ombudsmanok függetlenségét milyen veszélyek fenyegetik. Úgy vélem, hogy Magyarországon a politikai függetlenség biztosított, bár továbbfejleszteni lehetne, például a mandátum lejáratát után bizonyos, a politikai pártok javaslataihoz és beleegyezéséhez kötött tisztségek tilalmával. De ez még nem zárja ki azt, hogy a vizsgálatokban érintett, kritizált szervezetek, eljárási rendjük betartásával ne tegyék célponttá az ombudsmant és munkatársait és ne gyakoroljanak hátrányos megkülönböztetést velük szemben. Így jómagam, és a vizsgálatokat végző munkatársaim, mint magánszemélyek, a vizsgált szervezetek általi „visszavágás” célpontjaivá válhatunk bizonyos vizsgálatainkat követő tapasztalataink alapján.

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosát, mint közjogi méltóságot, jogvédő tevékenységének biztosítására megilleti az országgyűlési képviselő mentelmi joga

.Azonban feladatait köztisztviselő munkatársai útján teljesíti. Erre figyelemmel egyértelműen tisztázottnak kellene lennie azoknak az országgyűlési biztos pozícióval kapcsolatos körülményeknek, melyek munkatársai jogállását és feladataik ellátását közvetlenül befolyásolják.

Az ombudsman alkotmányos jogkörének gyakorlását csak munkatársai útján és segítségével teheti. Ők azok a szakemberek, akik az állampolgári jogok országgyűlési biztosának megbízása alapján, az egyes eljárási cselekményekben közvetlenül vesznek részt, a folyamatban lévő vizsgálat módszereit a biztossal egyeztetve kidolgozzák, körültekintően, a biztos törvényben rögzített hatásköre figyelembevételével végzik a munkájukat.

Sajnálatos módon azonban – úgy vélem vizsgálati megállapításaimra visszavezethetően – már több munkatársamat érte a vizsgált szervezetek részéről „retorzió”. Még ha jóhiszeműséget is feltételezek a munkatársaimmal, mint magánszemélyekkel vagy családtagjaikkal szembeni hatósági döntések (pl. adóhatósági ellenőrzés, munkabérre elrendelt letiltás, azonnali inkasszó érvényesítése, ingatlantulajdonra való végrehajtás elrendelése parkolási tartozás miatt) háttérben, felmerül a hátrányos megkülönböztetés gyanúja, akkor, ha konkrét vizsgálati megállapításaim közlését vagy netán nyilvánosságra hozatalát követően ugyanaz a hatóság amelyet vizsgáltak, a vizsgálatot követően hozott rövid időn (egy-két hónap) belül az érintett munkatársakra jogszerű, többé-kevésbé szabályos ám hátrányos intézkedést a vizsgálatot végző munkatársamat érintő ügyben. Ez még akkor is igaz, ha az intézkedés jogszabályon alapult, ugyanis intézkedését a hatóság esetleg korábban is megtehetette volna, vagy mással szemben hasonló döntést addig nem hozott. Árulkodó például az egybeesés két kollégám adóügyi vizsgálata esetében két különböző adónemen belül, az adóügyi vizsgálat lefolytatását követően.

Figyelemre méltó körülményként szeretnék utalni a hivatali elődöm által készített egyik vizsgálati jelentésre, amely megállapításaira hivatkozva, a vizsgálatban egyébként közvetlenül nem érintett és meg sem nevezett gazdasági társaság az országgyűlési biztos - elsősorban, mint ombudsman, másodsorban, mint magánszemély – ellen százmillió összegű pert indított. Ezek a tapasztalatok vezettek ahhoz, hogy megállapítsam, és következtetésemről a hazai és a nemzetközi szakmai és közéleti szereplőket, valamint a nyilvánosságot tájékoztassam; nem megfelelően biztosított munkatársaim védelme a

vizsgálati tevékenységükkel kapcsolatosan, mert érték és érhetik őket azon hatóságok és szervezetek részéről szankcióként alkalmazott, egyébként nagyjából jogszerű intézkedések, amelyek arra vezettek, hogy bizonyos ügýtípusokban, vagy szervezetekkel kapcsolatosan a munkatársak már tartanak ilyenektől. Az ombudsman ellen vizsgálatával kapcsolatosan indított nagy perértékű polgári peres eljárás pedig egyrésztől véleményem szerint abszurd, másrésztől pedig alkalmas arra, hogy bármely a hivatalt betöltő magánszemélyt megfélemlítsen attól, hogy bizonyos, érdekeiket minden eszközzel érvényesíteni képes és hajlandó hatóságokkal és szervezetekkel kapcsolatosan ne vagy csak formálisan folytasson vizsgálatot. Úgy gondolom, hogy az az állapot, amikor az ombudsmannak és munkatársainak tartaniuk kell az őket alkotmányos jogállami vizsgálati tevékenységükkel kapcsolatos fenyegető fellépéstől, ellenkezik az intézmény létrehozásának indokaival és motívumaival, és veszélyezteti a független jogvédelem helyzetét és célját.

Javasolom a döntéshozóknak, elsősorban az Országgyűlés alkotmányos jogokkal foglalkozó bizottságainak, hogy az ombudsmanok és munkatársaik számára biztosítsák akár jogi szabályozás révén is a lehető legmagasabb szintű jogi védelmet, és védjék meg őket a mindazoktól a támadásoktól és negatív következményektől, amelyekre azért számíthatnak, illetve amelyek azért érik őket, mert az ombudsman független, jogvédő tevékenységében közreműködnek, és kritikát gyakorolnak a hatóságok és más szervezetek tevékenysége felett. Miért nincsen például az ombudsmani vizsgálatokban részt vevő köztisztviselőknek hatóságoknak kijáró jogvédelme, miért nincsen szabályozott igazolási rendszere, miért nem védi őket a hatósági jogkörrel rendelkezőknek kijáró védelem?

De nem csupán újabb szabályozásra van szükség, ami nem is biztos, hogy ezt a problémát meg tudja oldani, hanem olyan jogi és politikai kultúrára, amelyben az ilyen fenyegetettségnek még a lehetősége sem merülhet fel. Ez azonban lehetetlen a független jogvédelem kritikai szerepének biztosítása nélkül, és akkor bezárul az ördögi kör, melyből ott lehet kiút, ha a közmondás eredeti értelmét az ellenkezőjére fordítva kérdezzük azt meg, hogy „ki őrzi az őrzőket”?

A magyar civil kultúra fejlődésének alternatívái

A társadalmak elsődleges „biopolitikai” érdeke az újratermelés, az utánpótlás biztosítása. A korábbi társadalomtípusokban ez olyan mechanizmus, amely beépül a mindennapi élet

szerkezetébe, megkérdőjelezetlenül érvényesül. A modern társadalmak önálló mechanizmusokat hoznak létre a gyermekvédelemre, a gyermeki jogok biztosítására. Olyan normákat alkotnak, amelyek speciálisan megvédik a jövő nemzedékek jogait, mint az ENSZ gyermekjogi egyezménye, amelyet Magyarország is ratifikált 1991-ben.

Melyek a modern gyermekjog-értelmezés és kultúra alapjai?

- A modern fejlődésfogalom, amely a jövőt értékesnek tartja, amelybe „belenövünk”, hiszen a korábbi társadalmakban a Múlt volt az „aranykor” az értékek forrása.
- A modern jogfogalom, amely a jogok kiterjesztését, az emancipációt, az egyenjogúsítás folyamatát korlátlanoknak tekinti, amely mindig újabb csoportokat von be a jogközösségbe, és újabb és újabb jogosítványokat biztosít számukra.
- A posztmodern jogfelfogás viszont a csoportok és problémáik különbségeihez szabja a jogot, nem egyenlő mércével mér, hanem sajátos jogokat biztosít a sajátos igényű csoportok számára.

A sajátos gyermeki jogalanyok speciális igénye a fejlődéshez való jog, az autonómia megszerzésének biztosítására irányuló jogosultságok rendszere, amelyben a védelem-ellátás-bevonás (inklúzió, participáció) alrendszerei írják körül, védik a gyermekek jogát a fejlődésére; *„elő kell segíteni a gyermek személyiségének kibontakoztatását, valamint szellemi és fizikai tehetségének és képességeinek a lehetőségek legtágabb határáig való kifejlesztését... fel kell készíteni a gyermeket arra, hogy a megértés, a béke, a türelem, a nemek közötti egyenlőség, valamennyi nép, nemzetiségi, nemzeti és vallási csoport...közötti barátság szellemében tudja vállalni a szabad társadalomban az élettel járó mindenfajta felelősséget”* (Az ENSZ Gyermek jogairól szóló egyezményének 29.cikk 1./a./d.).

Az ENSZ és a többi nemzetközi szervezetek és nem-kormányzati szervek (NGO-k), valamint az egyezményben részes államok ún. „gyermekjogi rezsimek” alkotnak. A rezsimek fogalma a publicisztikában a negatív, elutasító jelzésére szolgál. A nemzetközi politika új nyelvezetében azonban a nemzetköz rezsimek olyan mechanizmusok, amelyek a nemzetközi szervezetek, a globális civil szervezetek, és az államok, illetve államközi mechanizmusok sajátos célokra történő együttműködésének mechanizmusát jelentik. Ilyen a nemzetközi gyermekjogi rezsimek is, melynek Magyarország is részese. Képviselőnk jelen van az ENSZ szaktanárságában, éves jelentésünket megvitatják ott.

A védelem és az ellátás szempontjából problémát jelent gazdasági-társadalmi átalakulásunk sor problémája, amely tetőzve a nemzetközi pénzügyi válság hatásaival, terheket ró a társadalomra, családra és a gyermekekre is. A gyermekek bevonását a társadalmi életbe pedig nehezíti a kommunista rendszer gyermek- és ifjúságpolitikájának negatív hagyománya, amely több vonatkozásban még ma is élő negatív mintákat jelent, amelyek akadályozzák új ifjúságpolitikai szervezeti formák kifejlődését.

A gyermeki jogok érvényesítése a „gyermek mindenek felett álló érdekének” biztosítására állami és civil összefogást kívánna. Azonban ma Magyarországon az állami szervek együttműködése adott állami feladat ellátására nem működik optimálisan a gyermekek ügyeiben sem. A civil szervezetek fejlődése a kommunizmus után látványos, de még messze a szükséges és fenntartható mérték alatt van. Állami szervek és civil szervezetek összefogás a kiemelt feladat megoldására-nos, ez még várat magára. Pedig a feladat sürgető. Egyre fogy, csökken a védett jogalanyok, a gyermekek száma, és a velük való foglalkozás egyre több tudást és készséget igényel a 21. században. Megroggyant a család, az egyház és az iskola tekintélye körükben, minden a fogyasztás, a média mintái, a kortárs csoportok divatja. Nehéz az ilyen folyamatokat visszafordítani, talán fékezni sem nagyon lehet, ezért inkább megfelelő kulturált keretben kellene őket tartani. Ehhez lehet segítség a gyermeki jogok kultúrája, amelynek terjesztését a jövő nemzedékek érdekében ma az állampolgári jogok biztosa látja el Magyarországon, holnap pedig talán már nálunk is lesz gyermekjogi ombudsman, mint mindenütt Nyugat-Európában, az ENSZ és az Európa Tanács ajánlásainak megfelelően.

A fiatalok társadalmi-politikai cselekvésének intézményes előmozdítása ma Magyarországon és Európában egyaránt szükséges. Ma Európa mozgatja a fiatalokat és nem a fiatalok Európát. Pedig 1968 nagyon sok pozitív változást indított el, új értékrendeket, új érzékenységeket, nyitottabb intézményeket eredményezett. Mennyire él ma a fiatalság körében az 1968-ra is visszavezethető öngazgatási igény? Véleményem szerint társadalmi életünkben a 21. században a jelenleginél sokkal nagyobb teret kellene adni az alkotás ifjonti vágyának, amely nem másol, hanem képes újat alkotni! Olyan újat, ami megfelel a fiatal generációk kulturális-kommunikatív horizontjának. Ők pedig már nem a Gutenberg-galaxis gyermekei, hanem a modern kommunikációs virtuális technológiáié az ún. „Google-galaxis” lakói. Az állampolgári jogok országgyűlési biztosaként igyekszem aktív jogtudatosító projektekkal elérni a gyermek, és fiatalok

állampolgárokat az interneten . Ebben a munkában az ő virtuális világukon keresztül munkatársainkkal megpróbálunk alternatív gyermekjogi honlapot (a www.obh.hu-ról érhető el) működtetni a mindenkit megillető alapvető jogok megismertetésére a gyermek, és a fiatalkorúak nyelvén. Elsődlegesen európai tapasztalatokra tudunk építeni. Az európai hálózatok lehetőséget adnak egyrészt a nyugati tapasztalatok és módszerek megismerésére és elterjesztésére, másrészt arra, hogy együttes cselekvéssel megsokszorozzuk az országonként szűkös forrásainkat. Nem csupán az EU anyagi támogatása, hanem maga a közös együttműködés, a tényleges szolidaritás is fejlesztő erő.

Az EU kezdeményezései a politikai nevelésben azért is jelentősek ma és holnap mert ez társadalmi életünk eddig elhanyagolt területe . Az NSZK-ban és Ausztriában az iskolai és az iskolán kívüli politikai nevelés széles szervezeti rendszere és kifinomult módszerekkel művelt tematikája alakult ki a fasizmus után a demokrácia kultúrájának és azon belül az emberi jogokénak az elterjesztésére. Mára ez már mindkét országban nagyjából a múlté, visszafejlesztették, megszüntették, illetve a bevándorlással, idegenekkel szembeni előítéletek felszámolása, a multikulturális együttélés alapjainak elfogadására nevelés lépett a helyébe.

A posztkommunista országokban azonban eddig kimaradt ez a fontos tisztítótűz az autoriter hagyomány ellen, és az új intézmények elfogadásának kialakítására. Előttünk az eredmény: a tudás hiánya, a kommunikációképtelenség, a részvételi hajlandóság stagnálása. Súlyos ballasztja ez a hatékony demokratizálódásnak, az emberi jogok és méltóság kulturális megrögzülésének, a demokráciához szükséges „*homo democraticus*” kialakulásának a „*homo sovieticus*” helyett.

A mai fiataloknak a politikától, jogtól, még a saját autonómiát körülíró emberi jogoktól való távolságtartása Franz Kafka híres novelláját „*A törvény kapujában*” címűt juttatja eszembe. A törvény kapuja előtt áll egy őr, akihez jön egy „vidéki” ember, aki a karkai abszurdban évekre, hosszú időkre berendezkedik a kapu előtt, az őrrel együtt él, ott, mindenét feláldozza a bebocsátásért- mindez hiába, és lassan véget ér az élete. Halála előtt megkérdi „hogyan lehetséges, hogy ennyi év alatt rajtam kívül senki sem kért bebocsátást?” Az őr válasza; „Itt rajtad kívül senki be nem léphetett volna. Ezt a bejáratot csak a te számodra jelölték ki. Most megyek és bezárom.”(A törvény kapujában (Gáll József fordítása) in: Franz Kafka: Elbeszélések Európa Könyvkiadó. Bp. 1973.189.o.) Nem ilyenek vagyunk mi is? 1989-ben megnyílt a Törvény Kapuja; vajon elégszer kerestük

az utat arra, hogy beléphessünk azon a bejáraton, ami senki másé, csak a miénk? Úgy vélem, hogy a mi mulasztásaink torlódnak össze azokban a korlátokban, amelyek a fiatalokat ma meggátolják abban, hogy könnyen belépjenek ezen a kapun.

Szükség van a demokráciára nevelésre, az emberi jogok új kultúrájára, mert nincs más alternatívánk csak a demokratikus Európa. Ezzel szemben áll az apátia, az elidegenedés, az agresszió, a nacionalizmus erősödése, a közösségek és az egyének válsága. Le kell építenünk a korlátokat az emberi méltóság kultúrája előtt a határok nélküli Európában! Úgy tűnik, előbb tűnik el a határ, mint a korlát, ami sokszor bennünk van és akadályoz minket az európai demokráciák együttélési normáinak megvalósításában. Valóban fékező erőt jelent ebben az Európai Alkotmányos Szerződés előkészületeinek kudarca, de az európai jogintézmények, és együttműködési szerződések egész sora tárja szélesre előttünk a Törvény Kapuját - ne habozzunk belépni, nekünk építették!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAY, CHRISTIAN (1968): *Civil Disobedience*. in: The International Encyclopedia of the Social Sciences Vol. 2. MacMillan: London. 473–478.
- CSAPODY TAMÁS (1991) (Szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. T-Twins: Budapest.
- CSAPODY TAMÁS (2002): *Civil forogatókönyvek*. Századvég. Budapest.
- CSAPODY TAMÁS (2004): *Ne az én nevemben*. Nyitott könyv: Budapest.
- EBERT, THEODOR (1981): *Gewaltfreier Aufstand. Alternativen zum Bürgerkrieg*. Waldkirch: Waldkircher Verlags.
- EIDE, ASBJOERN (2007): Interdependence and Indivisibility of Human Rights, in Yvonne Donders-Vladimir Volodin (eds.): *Human Rights in Education , Science and Culture. Legal Developments and Challenges*. UNESCO/AshgateBodmin/Cornwall. 11–53.
- FEKETE SÁNDOR (2008): A polgári engedetlenség elmélete és magyarországi gyakorlata, in: Csefkó Ferenc-Horváth Csaba (szerk.): *A demokrácia deficitje avagy a deficités hatalomgyakorlás*. Pécsi ÁJTK-Pécs-Baranya Értelmiségi Egyesület: Pécs. 263–279.
- FELKAI GÁBOR (2003) (Szerk.): *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Rejtjel: Budapest.
- GANDHI, MÓHANDASZ KARAMCSAND (1987): *Önéletrajz*. Európa: Budapest.
- GANDHI, MAHATMA (1998): *Az erkölcsiség vallása*. Farkas Lőrinc Imre K: Budapest.
- GÁTHY VERA (1987): *Gandhi*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- GLOTZ, PETER (1983) (Hrsg.): *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- GÖNCZÖL KATALIN–KÓTHY JUDIT (2002): *Ombudsman 1995–2001*. Helikon: Budapest.
- HABERMAS, JÜRGEN (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat. Budapest.
- HEGEL, G. W. F. (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó: Budapest.
- HOPGOOD, STEPHEN (2006): *Understanding Amnesty International*. Cornell U.P. Ithaca: London.
- KARDOS GÁBOR (1995): *Emberi jogok egy új korszak határán*. T-Twins: Budapest.
- KLEGER, HEINZ (1993): *Der neue Ungehorsam*. Campus: Frankfurt am Main.
- KOMLÓSY SZILVIA (2004) (szerk.): *Tízéves a magyar ombudsmantörvény*. Országgyűlés Hivatala: Budapest.

- LINSE, ULRICH ET AL. (1988): *Von der Bittschrift zur Platzbesetzung*. Dietz:Bonn.
- MAJTÉNYI LÁSZLÓ (1992): *Ombudsman – állampolgári jogok biztosa*. KJK: Budapest.
- MARCUSE, HERBERT (1992): *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest.
- MARX, KARL (1957): *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. 378–392. Marx- Engels művei 1. kötet. Kossuth: Budapest.
- MILLER, WILLIAM ROBERT (1968): *Martin Luther King*. Discus Books: New York.
- PAINE, THOMAS (1995): *Az ember jogai*. Osiris: Budapest. („...olyan fényként jelenik meg így az ember előtt, amely ködön szüremlik át, a fény forrása pedig homályba vész, és az ember nem lát semmit, amit tisztelhetne ebben a szürke fénysugárban.”85.)
- RAWLS, JOHN (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris: Budapest. 455–465.
- STEINWEG, REINER (1982) (Hrsg.): *Die neue Friedensbewegung*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- SZABÓ MÁTÉ – HARASZTI KATALIN (2008): Az emberi jogok fejlődésének globális és európai fordulópontjain, in: Gömbös Ervin (szerk.): *Globális kibívások, milleneumi fejlesztési célok és Magyarország*. Magyar ENSZ Társaság: Budapest. 155–173.
- TAKÁCS ALBERT (2007): Régi és új dilemmák az ombudsmanok tevékenységében, in: Sándor Péter–Vass László–Tolnai Ágnes(szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2006-ról*. II. kötet.DKMK: Budapest. 272–281.
- THOREAU, HENRY DAVID (1990): *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Európa: Budapest.
- VARGA ZS. ANDRÁS (2004): *Ombudsmanok Magyarországon*. Rejtjel: Budapest.

Országgyűlési Biztosok Hivatala

1051 Budapest
Nádor utca 22.

Postacím:

1387 Budapest Pf. 40.
Hungary

e-mail: panasz@obh.hu

fax: +36 1 269 16 15